

УДК 37(091)(477)«18/19»

І. В. Фурман

**ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Епоха у світовій історії, що дістала назву просвітництва, стала рубежем у суспільному поступі, коли набули розвитку економічні відносини, промисловість, торгівля, мореплавство, коли люди усвідомили значення знань, науки і освіти. Просвітництво на теренах України набуває поширення з другої половини ХІХ століття. Саме просвітницька діяльність вчених, учителів, письменників сприяла поширенню освіти, знань серед широких верств населення, розвитку потягу до навчання. Відомі вчені, викладачі, професори, зробили великий внесок у розвиток природничих наук: математики, фізики, хімії, – і гуманітарних. Збільшення обсягів знань спонукало до пошуку нових методів їх викладання, вироблення методики викладання окремих предметів, що дало б змогу поширювати наукові знання, тим самим сприяючи розвитку системи загальної освіти.

Завдяки наполегливій праці цих учених, які досліджували закономірності розвитку людини, природи, мови, та ін., їхній просвітницькій діяльності створювалися наукові товариства, гуртки, відбувалися з'їзди, створювали навчальні програми, підручники і посібники.

До проблеми просвітницького руху в Україні зверталось чимало дослідників, з-поміж яких М. Маланюк, В. Савчук, Л. Применко, С. Єфремов, та ін. Свій внесок у її дослідження зробили сучасні дослідники це: А. Риженко, О. Коновець, Л. Березівська, О. Сухомлинська та ін.

Однак з'ясування мотивів, які спонукали членів товариств розвивати освіту, поширювати її серед населення, залучати його до знань допоможе з'ясувати ряд аспектів пов'язаних із сучасним розвитком українознавства, розкриє невідомі сторінки освітньо-педагогічної і просвітницької діяльності наукових товариств, зокрема природничих.

Отже, метою дослідження є спроба вивчення, осмислення, узагальнення наукової, педагогічної спадщини природничих товариств в Україні другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. можливість використання їхнього досвіду в сучасному освітньому житті України.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століть Україна перебувала в складі двох сусідніх держав – Австро-Угорської і Російської імперій. Політичні умови визначали зміст, напрями й особливості розвитку просвітництва, освіти і виховання молоді в навчально-виховних установах на території України. Досліджуваний період охоплює кілька історичних етапів, які з одного боку, відзначаються певною подібністю, з другого, з

огляду на соціально-економічні й політичні умови, мають свої специфічні особливості, що і визначали характер просвітницької й освітньої діяльності в Україні.

На початку другої половини XIX ст. у Росії відбувалися значні події в суспільному, політичному, культурно-освітньому житті. У цей період було скасовано кріпаччину (1861), здійснено судову реформу (1864), завдяки створенню земств запроваджувалося місцеве самоврядування (1864), до компетенції якого передавалися справи господарства, охорони здоров'я, народної освіти. Вводилася загальна військова повинність (1874), строк служби в армії скорочувався до 4–5 років замість 25. Прогресивна громадськість чекала проголошення конституції. Помітні були деякі ознаки демократизації суспільного життя в Росії – імперській державі із закоріненими традиціями необмеженої жодними законами влади царя-самодержця.

Потреби розвитку економіки, науки, культури, освіти і виховання підростаючих поколінь спонукали до кардинальних змін у політичному і державному житті. Однак на середину XIX ст. стан розвитку освіти в Україні, яку офіційно прагнули перетворити на провінцію Російської імперії, був на дуже низькому рівні. Хоча за описами істориків, у XVIII ст. майже кожне село мало школу; існували школи при церквах, монастирях, постійно діюча школа була організована навіть на Запорозькій Січі. Мали українці у ті часи і контакти з європейськими університетами, де освоювали різні науки, іноземні мови.

Та на середину XIX ст. у дев'яти українських губерніях із корінним населенням 23,5 млн. чоловік налічувалося лише 1320 початкових шкіл, в яких навчалося 67 129 осіб. У середньому припадав один учень на 163 жителі, у Волинській губернії – на 435, Подільській – на 400 [1]. Імперська політика в галузі освіти довела українське населення до такого стану, коли майже 98% дітей шкільного віку не могли здобути елементарної освіти.

На території України в 1850 р. було 18 чоловічих гімназій, у яких навчалося 5316 учнів, 5 жіночих інститутів відомства імператриці Марії (Керченський, Київський, Одеський, Полтавський і Харківський) та Полтавський кадетський корпус [2, с. 35].

На середину XIX ст. у середніх навчальних закладах України навчалися насамперед діти дворян і духовенства. Так, у 1856 – 1857 навчальному році в школах Київського навчального округу діти дворян склали понад 52%, у гімназіях – біля 80%. Вражають дані, наприклад, про стан освіти на Полтавщині. Тут, як повідомляли «Полтавские губернские ведомости», в 1859 – 1860 навчальному році один учень припадав: у духовенства – на 6 чоловік, у дворянства – на 9, у міщан – на 26, у козаків – на 710 [5, с. 25]. Ці дані свідчать, що діти українських козаків і селян мали найгірші можливості здобувати освіту, тоді як у Козацьку добу, коли Україна була незалежною державою чи

зберігала автономні права, майже всі діти вчилися, оволодівали досягненнями освіти, культури рідною мовою.

На середину XIX ст. царський уряд, послідовно проводячи жорстоку політику русифікації усіх народів, зокрема українців, цілком зруйнував національну систему освіти. У всіх навчально-виховних закладах навчання провадилося офіційною російською мовою за навчальними планами і програмами, які діяли на всій території Російської імперії. У школах категорично заборонялося вивчення української мови як навчального предмета. Зміст освіти не відображав культурно-історичного досвіду українського народу, його пріоритетів в економічному, державному, політичному, науковому і освітньому житті в попередні історичні періоди. Імперська система освіти і виховання прагнула виховати з дітей українців вірнопідданих громадян Російської держави, вихолощувала їхню національну свідомість і самосвідомість, всіляко принижувала, або й зовсім заперечувала національно-визвольні рухи. Були створені вкрай несприятливі умови для розвитку особистості, формування в неї патріотизму, гуманізму, що негативно позначалося на загальному поступі суспільства, його інтелектуальному, моральному і духовному потенціалі.

Проте навіть у таких жорстких умовах у другій половині XIX ст. відбувалися помітні зрушення в культурному і освітньому житті. Зростала мережа початкових і середніх шкіл, зростав зміст освіти, підвищувався рівень писемності населення. Стараннями прогресивних професорів, успішно працювали Харківський і Київський університети, нещодавно створений Новоросійський університет, які готували фахівців різних професій, а понад те проводили велику просвітницьку роботу. Згадаємо хоча б недільні школи, учителями яких були професори і студенти Київського університету св. Володимира. Починали видаватися педагогічні журнали, газети, навколо яких об'єднувалася прогресивна громадськість, зокрема педагоги, освітні діячі [4, с. 106 – 107].

Особливого розвитку в пореформений період набули природничі науки. Світового визнання здобув доробок науковців, які працювали в Україні. Активізувалися наукові пошуки студентів, їхні окремі роботи друкувалися в «Университетских известиях». З 1880 р. почав виходити друком «Сборник сочинений студентов университета Святого Владимира». Вийшло 8 випусків.

Отже, у 80 – 90-ті роки XIX ст. спостерігається зародження науково-просвітницького руху в Україні. Перші національні наукові осередки виникли на ґрунті українознавчих інтересів. Вони створювали свої часописи, як-то: «Харьковский вестник», «Киевская старина», «Одесский вестник», «Зоря». Поєднання у своїй діяльності наукових інтересів просвітницької діяльності сприяло реалізації ідеї створення української наукової асоціації загального національного характеру, яка була б інтелектуальним центром народу, прообразом майбутньої Української

Академії наук. Таким науковим центром нації в 90-х роках стало Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові [3, с. 50].

Організаторами Київського фізико-математичного товариства при Київському університеті святого Володимира (1889 – 1890) були професори М. Авенаріус, П. Алексєєв, В. Беє, М. Бунге, В. Єфремов, Й. Косоногов, Г. Демеє, В. Тарасенко, П. Тутковський, К. Офілаєтов, М. Хандриков та інші відомі професори цього університету.

26 листопада 1889 р. затверджується статут Київського фізико-математичного товариства при університеті Святого Володимира. З самого початку це товариство тісно співпрацювало з Київським товариством природознавців, мало з ним спільні науково-просвітницькі інтереси, однак з огляду на зміст своєї діяльності мало свої особливості.

Досліджуючи просвітницький рух в Україні в означений період, особливу увагу звертаємо на діяльність і творчу науково-освітню спадщину багатьох наукових товариств Київського університету імені святого Володимира. Зокрема, члени Київського товариства природознавців Київського фізико-математичного товариства брали активну участь в роботі Товариства Російських рентгенологів і радіологів під час війни 1914 – 1916 років. Метою цього товариства було розвивати рентгенологію і радіологію в Росії. Під час війни вчені і студенти добровільно обслуговували лазарети та пересувні рентгенологічні установки.

На засіданнях Київського фізико-математичного товариства, що проводилися регулярно заслуховували реферати, демонструвалися досліди, обговорювалися навчальні програми, обґрунтовувалися методи викладання фізико-математичних наук, читалися платні публічні лекції, видавалися посібники, підручники. Товариство створювало свою бібліотеку і колекції, які зберігалися в університетських лабораторіях.

Вечорами в приміщенні університету читалися публічні безплатні лекції, а кошти виручені за платні лекції, йшли на допомогу голодуючим, бідним студентам, на пожертви школам.

Авторитету Київського фізико-математичного товариства додавала і його демократичність у ставленні до жінок-педагогів. У 1901 р. дійсним членом товариства було обрано першу жінку, викладача гімназії Марію Бик. За час свого існування товариства прийняло 12 жінок, котрі працювали викладачами училищ, гімназіях, тобто практикували в освіті, що допомагало товариству бачити проблему педагогіки середньої освіти, так би мовити, «з середини».

Члени товариства були патріотами свого краю, що підтверджується їхньою діяльністю. Вони, наприклад, створили спеціальний журнал «Известия Киевской Рентгеновской Комиссии», призначений рентгенологам, які допомагали пораненим.

Вивчаючи протоколи засідань товариств, архівні матеріали, маємо змогу побачити, яку організаційну просвітницьку та педагогічну

діяльність у складних умовах проводили їхні члени. Їхня праця гідна наслідування. Наприклад, звіт про роботу Товариства природознавців за 1873 р. оповідає, що:

- товариство досліджувало органічну і неорганічну природу, переважно Південно-Західного регіону України,
- сприяло розвитку природничих наук,
- розповсюджувало природничо-історичні знання.

Просвітницький процес не може бути ізольованим від впливу середовища, від впливу усієї сукупності об'єктивних умов – існуючих соціально-економічних відносин, політичного ладу, культурних надбань суспільства, виробничого оточення народних звичаїв і традицій, навколишньої природи, всієї атмосфери життя, яке розвивається [3, с. 10].

З появою наукових товариств, членами яких були переважно викладачі університетів й особливо керівники кафедр, дух просвітництва перейшов до цих товариств. Серед основних завдань, які прагнули вирішувати природничі товариства, були:

- дослідження органічної і неорганічної природи;
- сприяння розвитку природознавства і техніки;
- поширення знань серед широких верств населення;
- реформування освіти – оновлення програм, написання підручників;
- створення інтегративних навчальних курсів;
- поширення лабораторних і практичних робіт;
- створення бібліотек, музеїв.

Для цього вони засновували друкарні, відкривали лекторії, видавали популярні книги, організовували професійні з'їзди вчителів, підтримували зв'язки з науковими центрами країн світу, видатними ученими, письменниками, політичними і громадськими діячами, організовували з'їзди дослідників природи і лікарів, експедиції, виставки, музеї, бібліотеки.

При Київському університеті фізико-математичний факультет створив «Природничо-історичний студентський гурток». Крім того, існувало ще два студентські гурти зі своїми статутами, а саме:

Студентський гурток для занять слов'янознавством яким керував проф. Т. Д. Флоринський, філолог-славист і візантист та Історико-етнографічний студентський гурток керівник проф. М. В. Запольський-Довнар, відомий історик, фольклорист, етнограф. В гуртках студентська молодь могла перейти від академічних занять до практичних дій.

На межі 1917 – 1918 рр. у Київському університеті відкриваються чотири нові кафедри з українознавства: української мови, української історії, української літератури, історії західно-руського права. Читання лекцій дозволяється українською мовою.

Авторитет наукових товариств визнає і офіційна влада, підтвердженням чого є призначення їх членів на керівні посади: саме

члени Київського фізико-математичного товариства були призначені ректорами вищих навчальних закладів. Так, 4 січня 1903 р. ректором університету св. Володимира було призначено М. Бобрецького, 29 серпня 1903 р. ректором Харківського технологічного інституту став М. Міллер [4].

З 1869 р. розпочинається історія Природничого товариства в університеті св. Володимира. Ініціювали створення цього товариства професори університету: М. Авенаріус, П. Алексеєв, В. Бец, І. Борщов, І. Рахманінов. Аналіз дослідних даних переконливо свідчить про те, що Київське товариство природознавців відіграло провідну роль у розвитку і популяризації природничих наук в Україні в другій половині XIX – початку XX ст.

Мета Київською Товариства природознавців (1869 – 1929) – дослідження органічної і неорганічної природи переважно в губерніях Київського навчального округу, поширення природничо-історичних знань серед населення. Здійснюючи і узагальнюючи наукові дослідження в галузі природознавства, товариство тим самим допомагало адекватному вивченню природничих наук у школах. Досягало мети товариство і шляхом спорядження екскурсій та експедицій, збирання природничо-історичних матеріалів тощо. За результатами проведеної роботи друкувалися наукові праці, читалися публічні лекції, проводилися регулярні зібрання для читання рефератів, повідомлень.

Своєю діяльністю Київське товариство природознавців активізувало науково-просвітницький рух в Україні, сприяло розвитку і збагаченню її суспільного і культурного життя.

Плідна наукова і просвітницька діяльність природничих товариств при університетах безумовно сприяла вихованню в них висококваліфікованих наукових кадрів. Так, Київський університет виховав видатних учених, членів товариств, які сформували свої наукові школи. М. Авенаріус за 25 років наукової діяльності став основоположником школи експериментальної фізики.

Засновник теоретичної фізики М. Шіллер проаналізував основні теоретичні поняття термодинаміки. Вчений опублікував ряд солідних підручників і посібників. Наукова школа в галузі хімії була створена П. Алексеєвим, одним із ініціаторів заснування Київського товариства дослідників природи. Плідно працював математик проф. В. Єфремов, розвиваючи математичний аналіз і теоретичну механіку.

Поряд з широкою науково-дослідною і просвітницькою практикувалися зарубіжні наукові відрядження, публікація праць в іноземних журналах, з метою популяризації досягнень українських науковців.

У 1900 р. було засноване Товариство дослідників Волині, яке сприяло формуванню кваліфікованих природознавців-педагогів, істориків свого краю, діячів культури і освіти. Членами цього товариства були Леся

Українка, А. Кримський та інші відомі культурні діячі. Члени товариства здійснювали широку просвітницьку діяльність. Зокрема, було видано «Труды Общества изследователей Волыни» (всього 14 томів), окремі праці на історичну, педагогічну тематику, етнографічні збірники. Наприклад, у 1902 р. вийшов збірник Лесі Українки «Детские игры, песни и сказки Ковельского, Луцкого и Новгород-Волынского уездов Волынской губернии».

Товариство згуртувало навколо себе велике коло науковців та аматорів рідного краю і дало їм можливість здійснювати дослідження та публікувати власні праці. Особливістю наукових публікацій членів Товариства дослідників Волині, що вигідно вирізняло їх серед інших товариств, було те, що дослідження не обмежувалися регіоном, а охоплювали багато ширші території. Товариство підтримувало різнобічні наукові зв'язки з ученими як в самій Україні, так і далеко за її межами [2, с. 57].

Завдяки різнобічній діяльності товариств розвивалася наука, нові знання ставали надбанням широких верств населення. Цьому сприяли засновані ними друкарні, з'їзди дослідників. У своїй розвідці ми торкнулися діяльності лише трьох – Товариства природознавців, Київського фізико-математичного товариства, Товариства дослідників Волині. Їхня діяльність у справі популяризації наукових знань, участь у їхній роботі відомих вчених з різних галузей знань, студентської молоді сприяла розвитку просвітництва, формуванню наукового світогляду, піднесенню культури в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття.

Отже, науково-просвітницька діяльність в Україні була великим кроком у розвитку науки не лише в Російській імперії, а й в європейських країнах. Крім того, вона сприяла появі виникненню і розвитку багатьох періодичних видань, підручників, інших навчальних матеріалів з різних, зокрема природничих дисциплін, ретельне вивчення яких може скласти перспективи подальших досліджень.

Список використаної літератури

- 1. Дмитрук Н.** 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка / Н. Дмитрук // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 67 – 68.
- 2. Иванов А. Е.** Высшая школа России в кон. XIX – нач. XX в. / А. Е. Иванов. – М. : Высшая школа, 1991. – 240 с.
- 3. Коновець О. Ф.** Просвітницький рух в Україні / О. Ф. Коновець. – К. : [б.и.], 1992. – 120 с.
- 4. Об** учреждении при университете Святого Владимира научных студенческих кружков // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.707, оп.19, спр. 41. – Арк. 3 – 4.
- 5. Паначин Г. Ф.** Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки / Г.Ф. Паначин. – М. : [б.и.], 1979. – 344 с.
- 6. Педагогіка** / за ред. М. Ярмаченка. – К. : Освіта, 1986. – 384 с.
- 7. Пилипчик О. Я.** Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток науки / О. Я. Пилипчик. – К. : [б.и.], 1991. – 148 с.
- 8. Розвиток педагогічної і**

психологічної наук в Україні 1992 – 2002 : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Ч. 1. – Х. : «ОВС», 2002. – 640 с.

Фурман І. В. Просвітницький рух в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті розглянуто детальне вивчення наукової та освітньої діяльності в Україні, розкрито основний зміст і напрямки просвітницької діяльності наукових товариств України в другій половині XIX – початку XX ст., крім того виявлено наукові аспекти діяльності членів товариств України, знайдено шляхи застосування науково-педагогічного досвіду товариств України в сучасній системі освіти. Дані цієї доповіді можна використати при підготовці до семінарських занять з українознавства, педагогіки.

Ключові слова: просвітництво, товариства, гуртки, просвітницька діяльність, видавнича діяльність, часописи, збірники, реформи в освіті.

Фурман И. В. Просветительское движение в Украине (вторая половина XIX – начало XX в.)

В статье рассматривается изучение просветительской деятельности в Украине, выделено основное содержание и направление просветительской деятельности научных обществ в Украине во второй половине XIX – начало XX в. Кроме того рассказывается в статье о научных достижениях членов научных обществ, как звено в просветительской деятельности, найдены пути применения этих знаний в современной системе образования. Данные этого доклада могут быть использованы при подготовке к семинарским занятиям по педагогике.

Ключевые слова: просвещение, общества, кружки, просветительская деятельность, журналы, сборники, реформы в образовании.

Furman I. V. Educational movement in Ukraine (second half XIX–early XX centurys)

In article studying educational activity in Ukraine is considered, it is told about the basic content and a direction of educational activity of scientific organizations in Ukraine in second half XIX–early XX century. Except for that is told in article about scientific achievements of members of scientific organizations as a link in educational activity, ways of application of this knowledge are found in a modern education system. Information of this report can be used by preparation for seminar employment on pedagogics.

Key words: education, societies, mugs, educational activity, magazines, collections, reforms in formation.

Стаття надійшла до редакції 11.05.2012 р.

Прийнято до друку 31.08.2012 р.